

УДК 821.161

DOI <https://doi.org/10.32782/2412-933X/2025-XXIV-5>

ЕТНОПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ В МАЛІЙ ПРОЗІ В. СТЕФАНИКА

Казанова Ольга

кандидат філологічних наук, доцент

доцент кафедри української літератури та компаративістики

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ORCID ID: 0009-0001-2012-5447

У статті досліджено художню своєрідність малої прози В. Стефаніка в аспекті реалізації етнопсихологічних особливостей художнього мислення та світогляду. Зокрема, розглянуто, як на рівні поезії творів реалізується відтворення сприйняття дійсності героями, виявлення їхніх екзистенційних переживань, ментальних уявлень та етнопсихологічних проявів. Проаналізовано, як через ідейно-сміслову навантаженість, структурний та стилістичний складники мовлення героїв розкривається підсвідоме ставлення до Землі як до духовної складової частини існування, а також як до джерела соціального добробуту людини. Герої персоніфікують землю, відносяться до неї як до живої істоти. Це підсилює динаміко-експресивне вираження психологічних колізій у мовленні, через форму діалогізованого монологу, що набуває властивостей сценічного втілення та дозволяє авторові найбільш ефективно передавати події у творі. Вимальовуються лише «психологічні образи», особливості характеру яких розкриваються безпосередньо в мовленні. Схвильовані інтонації відбито у формальній організації мовлення, яке розбито на дискретні фрази, поділено на репліки. Через діалогізовані монологи відтворюються не тільки події з життя героя, але й стан збентеження, тривоги, особливо від усвідомлення втрати зв'язку із землею як власністю, добробутом тощо. Досліджено також функціональне навантаження фольклорних асоціацій та образів-символів у прозі В. Стефаніка. Визначено, що фольклорні образи в дискурсі модернізму набувають нового семантичного наповнення. В. Стефанік своєрідно інтерпретує фольклорні набутки. Завдяки цьому в тексті формуються романтичні візії, що також стають джерелом ліризму прози. Поєднано інтонації народно-розмовного мовлення та тужливі ліричні інтонації, що відбивається на виборі й відтворенні конкретно-чуттєвих картин зображення. Очевидно, для В. Стефаніка архітектоніка та динаміка фольклорної образності, народних пісень виявляла архетипні уявлення, асоціації, мотиви, через які втілювались структури «колективного несвідомого». Це стає однією з визначальних ознак художнього мислення письменника, своєрідного світосприйняття.

Ключові слова: етнопсихологія, менталітет, мала проза, мовлення, хронотоп, образи, символи.

Kazanova Olga

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,

Associate Professor at the Department of Ukrainian Literature and Comparative Studies

Odesa I.I. Mechnikov National University

ETHNOPSYCHOLOGICAL FEATURES IN THE SHORT PROSE OF V. STEFANYK

The article examines the creative originality of V. Stefanyk's short prose in terms of the implementation of ethno-psychological features of artistic thinking and worldview. The aim of the article is to investigate the implementation and identification of ethnopsychological ideas at the ideological, semantic and formal levels of V. Stefanyk's short prose. In particular, it examines how the reproduction of the heroes' perception of reality, the identification of their existential experiences, mental representations, and ethno-psychological manifestations are realized at the level of poetics of the works. It is analyzed how the ideological and semantic load, structural and stylistic component of the characters' speech reveals the subconscious attitude towards the Earth as a spiritual component of existence, as well as a source of human social well-being. This enhances the dynamic and expressive expression of psychological collisions in speech, through the form of a dialogized monologue, which acquires the properties of a stage embodiment and allows the author to most objectively convey the events in the work. Through dialogized monologues, not only events from the hero's life are recreated, but also a state of confusion and anxiety, especially from the realization of the loss of connection with the land as property, well-being, etc. It has been determined that folklore images in the discourse of modernism acquire a new semantic content. V. Stefanyk interprets folklore in a unique way. Romantic visions are formed in the text, which also become a source of lyricism in the prose. The intonations of colloquial speech and mournful lyrical intonations are combined, which is reflected in the selection and reproduction of specific sensory images. Obviously, for V. Stefanyk, the architectonics and dynamics of folklore imagery and folk songs revealed archetypal ideas, associations, and motifs through which the structures of the "collective unconscious" were embodied. This becomes one of the defining features of the writer's artistic thinking, a unique worldview.

Key words: *ethnopsychology, mentality, short prose, speech, space time, images, symbols.*

Вступ. Парадигма сучасного літературно-критичного мислення передбачає комплексний підхід та нове прочитання класичних творів, ґрунтовніше дослідження поетики модерністичної літератури, змін художнього мислення митців цієї доби. Одним із найоригінальніших письменників кінця XIX – початку XX століття й донині залишається Василь Стефаник. Не дивно, що прозу В. Стефаника за своєю майстерністю, новаторством багато дослідників ставили в один ряд із найкращими зразками світової літератури.

Фокусом сучасних літературознавчих досліджень у художньому доробку В. Стефаника є питання жанрової системи та творчого методу. Науково некоректним вважаємо однобічне потрактування прози В. Стефаника як з позицій «чистого реалізму», так і модернізму. Слід зауважити, що модерна художньо-естетична картина світу і прийоми письма В. Стефаника формувались не в процесі активного протистояння народницьким традиціям, а у спробах синтезування різних мистецьких парадигм. Літературознавчий аналіз художньої творчості В. Стефаника доводить наявність у поетиці його творів народнопоетичних образів, архетипів, а також виявлення етнопсихологічних особливостей народного мислення та сприйняття життя.

У зазначеному аспекті літературознавці С. Андрусів, Л. Голомб, І. Дробот, В. Костюк, Р. Піхманець, досліджуючи особливості символізації художнього зображення та образів у новелах В. Стефаника, запропонували цікаве прочитання творчості письменника крізь призму міфологізму, а саме шляхом осмислення архетипних смислів у поетиці його творів. Р. Піхманець, наприклад, аналізує функціональну природу міфологеми долі, яка реалізується в новелах через низку образів-символів. Л. Голомб, уточнюючи дослідження літературознавця, зазначає, що «справді, міфологема долі в художньому доробку В. Стефаника

виростає в універсальний, всеохоплюючий символ, з його семантичним центром, який організовує всю систему образних уявлень митця в певну цілість, стає чинником самовияву характерів і творення сюжетів [1, с. 307]». Науковці доводять, що динаміка «внутрішніх смислів» на різних рівнях образотворення та архетипний характер різних компонентів твору зумовлені особливостями творчого мислення письменника, а також експресіоністичними тенденціями його прози. Зокрема, В. Костюк доводить, що через експресивність міфологем, які відбивали архетипні емоційні враження, закорінені в ментальності українського народу, автор поєднує у творах ілюзію та реальність, що сприяє відтворенню деформційних процесів свідомості персонажів. Таким чином, літературознавець пов'язує використання принципів неоміфологізму з поетикою експресіонізму у творчості В. Стефаніка.

Очевидно, що з огляду на специфіку художнього мислення письменника дослідження етнопсихологічних особливостей у поетиці творів митця потребує уточнення з огляду на оновлення стильових та жанрових тенденцій літературного розвитку перехідної доби.

Метою статті є дослідити реалізацію та виявлення етнопсихологічних уявлень на ідейно-смысловому та формальному рівні малої прози В. Стефаніка.

Результати та дискусії. Артикуляція своєрідної системи народного світогляду, психології героїв дозволяє авторові уникнути опису, аналізу подій, а також детальних портретних характеристик.

В образку-сценці «Межа» розгортається монологічне звернення героя до Бога перед власною смертю. Селянин сповідує перед Богом свій гріх – убивство людини заради захисту землі, що є для нього святинею, основою його життя. Герой персоніфікує землю, ставиться до неї як до живої істоти. Виявляється антропоморфізм мовлення-мислення (як одна з домінант експресіоністичного стилю), що підсилює динаміко-експресивне вираження психологічних колізій у мовленні:

« – Господи боже, із замолоду то ти рідше до мене приступав із моїм гріхом, а тепер ні на годину не відступаєш. А я тобі скажу, що ніц не жалую...

<...> – Гріх гріхом, а я землі і тепер не дам. То він богатир, у него лани, та й в мене брати ґрунт, хоче прожерти мою ниву. Та я коло неї працюю, та з кожного боку поглядаю. А де будяки, та згинаюси і виполюю. Хребет тріскає, руки горять від будяків. А я вночі не годен розправитися та язиком вілизати руки, як собака рану.

Стара коло него хреститься.

– Мої ниви на весну зелені, із вітром шепчуть. А я прилягаю на ниву і декую вітрові, що він є на землі, і землі, що вона родить. А розмова їх обоїх родила в мене молитву до тебе, боже, таку, що ти ніколи не чув, і за цю молитву то ти повинен мені дарувати.

– Ей, тату, не говоріть таке.

– Говорю з богом, забирайтеся мені з хати.

Знов виходять і знов потихеньку вертають.

– Та як вона засне змордована, як та мама, що нагодувала діти та вкрилася білими пеленами, як лебідь крилом, то я гріхувався прокидати сніг, аби не змерзла і не пробудилася. Земля – твоя донька, і ти повинен мені простити... [4, с. 229]».

Органічний зв'язок селян із землею реалізується в людській психіці на підсвідомому рівні. Як вважає О. Кульчицький: «...для українського колективного несвідомого найбільш характеристичний є архетип «Маґна Матер – тип «доброї», «ласкавої», плодючої Землі українського чорнозему» [2, с. 55]. На думку дослідника, під впливом архетипу Землі відбувається становлення притаманної для українського народу «світоглядної толерантності».

Важливу роль в етнопсихології відіграють ментальні поняття та уявлення про мову, звичаї, обряди, вірування, мораль тощо. Діалогізований монолог в образку-сценці

побудовано за принципами психологічної централізації почуттів героя. Наративна структура висловлювань ускладнюється через синтезування різних часових площин. У ситуації «сценічної оповіді» реципієнт стає ніби «свідком» протікання подій, представлених у творі в теперішньому часі (навіть коли минуле постає як теперішнє). Читач не лише сприймає, але й активно переживає зображене. Коментарів оповідача у творі майже немає. Увесь текст – це монолог героя. Тип монологу можна означити як «усамітнений» (автокомунікація, за висловлюванням Ю. Лотмана), що подекуди втілюється як «надумане спілкування». У розлогіх епічних творах такі монологи переважно набувають форми внутрішнього мовлення, що передається як цитатія думок персонажів через наратив оповідача. В. Стефанік наближає монолог до драматизованого мовлення, в основі якого спорадичні спогади, які переживаються героями заново, стають індикатором динаміки внутрішньої дії в душах дійових осіб. Умовність епічного начала (фабульної основи) зумовлена значним впливом драматичних ознак (розвиток конфлікту передає динаміка мовлення персонажів, яке вбирає водночас наративні функції) та ліричних ознак (співдальні інтонації, суб'єктивність переживань).

Разом із тим через ставлення до землі як до джерела соціального добробуту в малій прозі В. Стефаніка можна виявити те, що завжди приховане в глибинах людської душі. Аналогічний тип мовлення спостерігається в поезиці образка-сценки «Синя книжечка». Твір починається розповіддю, що відбиває план авторського висловлювання, через яке проектується подана ситуація. Розлогою ремаркою передається не тільки авторська оцінка ситуації, але здійснюється інформативний опис часопросторових умов існування героя. Наратор зі сторонньої позиції «представляє» героя, ніби у списку дійових осіб в експозиційній ремарці. Про це свідчать і теперішній час мовленнєвих конструкцій, і форми вказівних займенників:

«Отой Антін, що онде п'яний викрикує на толоці, був все якийсь нещасливий. Все йшло йому з рук, а ніщо в руки <...> Сидить отам п'яний, та й рахує, аби село чуло, кому продав поле, кому город, а кому хату [4, с. 13]».

Відтворення соціальної атмосфери осмислюється як передумова драматичної ситуації у творі, мотивує її. З композиційної точки зору рух сюжетних подій передає монолог героя. А. Островська зазначає, що «уникаючи прямих форм вираження свого ставлення до зображеного, В. Стефанік у своїх творах розширює «зону героя» <...> Самосвідомість героя і його слово про себе стають у новелі «Синя книжечка» домінантою її побудови. Образ Антіна розкривається через діалогічне ставлення до самого себе. Він розмовляє з відсутнім співбесідником (діатриба) [3, с. 82]». Драматична акція відбувається в душі героя, є наслідком боротьби з буденністю, навколишньою дійсністю. Психологічний конфлікт зумовлено соціальною проблематикою, що, до речі, є типовою рисою майже всіх творів В. Стефаніка.

В образку-сценці «Синя книжечка» діалогізований монолог героя (завдяки структурним особливостям мовлення та його прагматиці) набуває властивостей сценічного втілення, що дозволяє авторові найоб'єктивніше передати події у творі. У читача повинна виникнути і підтримуватись ілюзія, що перед ним не вигадана історія, а життя, і воно не прочитується, а здійснюється. Важливим у творі є відображення жорстокої соціальної дійсності, але не менш важливою стає сфера роздумів про неї головного героя. Мовлення Антіна уривчасте, репліки хаотичні, експресивно насичені. Схвильовані інтонації відбито у формальній організації мовлення, яке розбито на дискретні фрази, поділено на репліки. Через монолог відтворюються не тільки події з життя героя, але й стан збентеження, тривоги. Герой змирився зі своїм складним становищем, зневірився, втратив надію, що зможе виправити помилки

у своєму житті. Проте найсильніше йому болить саме втрата власної землі як основного критерію сенсу життя та добробуту:

«...Сидить отам п'яний та й рахує, аби село чуло, кому продав поле, кому город, а кому хату.

– Продав – та й авус! Не моє – та й решта! Не мо-о-є! Ей, коби дід мій та підвіси із гроба! Моспане, штири воли як слимузи, двацять штири морги поля, хати на ціле село! Все мав. А онука, аді!

Показував селові синю книжечку.

– Ой, п'ю та ще буду. За своє п'ю, ніхто до того рихту не має. А він мені каже: мой, грунт прісцев-єс! Печетку прибиває та й картає! Е, я ще не таких вітів видів.

Аби тобі так умирати легко, як мені гезди легко!

Йду я з хати, геть цалком вже виходжу, та й поцілував-сми поріг, та й іду. Не моє – та й решта! Бий, як пса від чужої хати! Можна – проши. Було моє, а тепер чуже. Виходжу надвір, а ліс шумить, словами говорить: верниси, Антоне, до хати, верниси, мой!

Антін б'ється обидвома кулаками в груди, аж гомін селом іде.

– Знаєте, туск такий прішов, що раз туск! Виходжу назад до хати. Посидів, посидів, та й виходжу – не моє, що маю казати, коли не моє...

– Аби так моїм ворогам конати, як мені було із свої хати віступати!

– Виходжу я надвір та й ні, таки обмарило. Дзелений мох на хаті, треба би її пошивати. Камінь, вода – не я тебе буду, небого, пошивати. Камінь, – аби камінь, та й розпук би си із желю!

Антін по цім слові гатить руками у землю, як у камінь. [4, с. 13]».

Селянин вимовляє свій монолог голосно, немов на сцені, виправдовуючись перед іншими людьми (які, можливо, й не чують його). Такі висловлювання адресовані до глядачів (читачів), які виступають у ролі «спільників» чи «підслухувачів». Особливістю драматичної комунікації є саме така спрямованість на імпліцитного реципієнта (читача), який не просто дізнається про події, але уявно займає позицію іншого «актора» в мовленнєвій ситуації.

Слід звернути увагу на темпоральну характеристику висловлювання. Мовленнєва подія відбувається в теперішньому часі, через який зображується й минуле, що осмислюється героєм. Навіть заглиблення персонажа в спогади відбиває те, що він переживає цієї миті.

Взагалі письменник прагнув передати зміну настроїв, почуттів, думок, не акцентуючи увагу на причинно-наслідкових зв'язках відтворюваних явищ чи ситуацій. Зокрема, поезіям у прозі В. Стефаніка властива ескізність, настроєвість, поетична сила сугестії в зображенні. Не менш важливу функцію в текстах також виконують конотації, фольклорні асоціації та образи-символи. Фольклорні образи в дискурсі модернізму набувають нового семантичного наповнення, створюють нову «поетичну атмосферу» світу. В. Стефанік своєрідно інтерпретує фольклорні набутки. Завдяки цьому в тексті формуються романтичні візії, що також стають джерелом ліризму прози. Поєднано інтонації народно-розмовного мовлення та тужливі ліричні інтонації, що відбивається на виборі й відтворенні конкретно-чуттєвих картин зображення. Поетичний малюнок В. Стефаніка «Раненько волосся чесала» стилізовано в традиціях народної поезії, він віддзеркалює емоційність народного світовідчуття й уявлення. Власне, в основу цієї поезії в прозі лягла давня історія переживання кохання Євгенії Бачинської до письменника. В. Стефанік ніколи не розповідав про цей епізод його ранньої закоханості, але в цьому творі, використовуючи специфічні форми висловлювання, наважився висловити давні почуття. Про це дізнаємося з листа В. Стефаніка

Вацлаву Морачевському, в якому автор повідав пригаданий і закарбований у його серці епізод, коли він спостерігав, як Євгенія Бачинська розчісувала своє волосся і питалася в горіха: чи кохає її милий, а сам письменник відповідав їй за того горіха. Отже, в цій поезії в прозі фрагментарними штрихами автор зумів передати переживання, сумніви молодої дівчини щодо власного кохання. Об'єктом зображення є не стільки певна ситуація, подія, скільки внутрішні емоції, відчуття героїні. Динаміка настроїв дівчини передається через відображення сприйняття природного середовища. Картини природи переломлюються крізь людські почуття:

«...Шум оріха радувався в єї гадки...

– «От осінь вже. Чи ти, листе, шепчеш, що він мене вже не любить? А може ти за людьми говориш, що я не гідна, бо-м далася на підмову? Або приносиш єго мисли, що я старіюся, та не можна мене любити? Скажи, скажи, горішку, що ти шепчеш?» [5, с. 43]».

Наративні особливості твору визначаються синтезуванням епічних та ліричних засобів зображення. Створюється ілюзія відстороненості оповідача щодо описуваної ситуації. До оповіді вмонтовано монологічні репліки героїні, формально відмежовані лапками. Визначається поліфонізм голосів в оповіді: сприйняття дівчини оповідачем, яке співвідноситься із психологічною передачею настроїв героїні, навіяних спогляданням природи. Але поряд із цим в оповіді помітна деталь, що стає головною для ліричного «Я» та заступає йому об'єктивний світ. З огляду на це образ дівчини вимальовується оповідачем лише через опис краси її волосся, що «як водоспад золотих филь спадає». Навіюється суб'єктивне сприйняття та пригадування об'єкта зображення. Висловлювання мають відчутне емоційно-оцінне забарвлення. Поетизація мовлення теж посилюється через прийом асонансу (зокрема, голосного звука «о»), через повтори, що створюють характерну модальність і стають певним засобом ритмізації мовлення.

Висновки. Таким чином, у центрі уваги унікального письменника перехідної доби В. Стефаника опинились не лише зображення злиднів селянського існування, але передусім відтворення сприйняття тієї дійсності самими героями, вияв їхніх екзистенційних переживань, ментальних уявлень та етнопсихологічних проявів. Спостерігається прагнення прозаїка відтворити соціальні проблеми, суперечності життя по-новому – не крізь призму етнографії і побутописання, а через безпосередній показ екзистенційної ситуації, переживань героїв тих чи інших обставин, епізодів. Найбільш драматично усвідомлюється втрата землі, зумовлена підсвідомим сприйняттям як духовного та матеріального добробуту. Напруга сюжету у творі досягається завдяки відсутності детальних описів, портретних характеристик героїв. Вимальовуються лише «психологічні образи», особливості характеру яких розкриваються безпосередньо в мовленні. Герої постійно перебувають у напруженому конфлікті не лише між собою, але й із власною долею, з навколишньою дійсністю, із життям. Літературний стиль В. Стефаника органічно вибирає фольклорні елементи. Звернення до народно-поетичної традиції, пісенності, образності, прийомів поезики спостерігаємо в поезіях в прозі письменника. Очевидно, для В. Стефаника архітектоніка та динаміка фольклорної образності, народних пісень виявляла архетипні уявлення, асоціації, мотиви, через які втілювались структури «колективного несвідомого». Це стає однією з визначальних ознак художнього мислення письменника, своєрідного світосприйняття. Отже, аналіз етнопсихологічних особливостей у малій прозі В. Стефаника підтверджує необхідність подальшого вивчення проблеми, що дасть можливість більш ґрунтовно дослідити роль зображально-виражальних засобів, виявити специфіку авторської картини світу, поезики висловлювання тощо.

Література:

1. Голомб Л. Міфологема шляху в творчій самосвідомості Василя Стефаника. *Шевченко. Франко. Стефаник* : матеріали міжнародної наукової конференції. Івано-Франківськ : Плай, 2002. С. 307–316.
2. Кульчицький О. Світовідчуття українця. *Українська душа* : зб. наук. праць. Київ : Фенікс, 1992. С. 48–65.
3. Островська А. Експресіонізм у творчості В. Стефаника : матеріали спецкурсу. Донецьк : Донецький національний ун-т., 2004. 207 с.
4. Стефаник В. Повне зібрання творів : у 3 т. Київ : Академія наук Української РСР, 1949. Т. I : Новели. 369 с.
5. Стефаник В. Повне зібрання творів : у 3 т. Київ : Академія наук Української РСР, 1953. Т. II : Автобіографічні твори, поезії в прозі, публіцистика, незакінчені твори і переклади. 224 с.

References:

1. Holomb, L. (2002). Mifologema shliakhu v tvorchii samosvidomosti Vasyliia Stefanyka [The mythologeme of the path in the creative self-consciousness of Vasyl Stefanyk]. Shevchenko. Franko. Stefanyk. Materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii – Shevchenko. Franko. Stefanyk: materials of the International Scientific Conference. Ivano-Frankivsk : Plai, p. 307–316. [in Ukrainian].
2. Kulchytskyi, O. (1992). Svitovidchuvannia ukraintsia. Ukrainaska dusha [The worldview of a Ukrainian. The Ukrainian soul]. Zbirnyk naukovykh prats – Collection of scientific works Kyiv : Feniks, p. 48–65. [in Ukrainian].
3. Ostrovska, A. (2004). Ekspresionizm u tvorchosti V. Stefanyka [Expressionism in the work of V. Stefanyk]. Materialy spetskursu – Special course materials Donetsk : Donetskyi natsionalnyi un-t., 207 p. [in Ukrainian].
4. Stefanyk, V. (1949). T. I. Novely [Vol. I. Novels]. Kyiv : Akademiia nauk Ukrainskoi RSR, 369 p. [in Ukrainian].
5. Stefanyk, V. (1953). T. II. Avtobiohrafichni tvory, poezii v prozi, publitsystyka, nezakincheni tvory i pereklady [Vol. II. Autobiographical works, prose poetry, journalism, unfinished works and translations]. Kyiv : Akademiia nauk Ukrainskoi RSR, 224 p. [in Ukrainian].